

نقش مسجد در فرهنگ و هویت محله‌ای

دکتر ابراهیم عباسی

چکیده

در گذشته، فرهنگ صرفاً به مجموعه‌ای از فعالیت‌های فکری و هنری محدود می‌گردید، اما پس از مدتی، تعریف نسبتاً دقیقی از آن با تأکید بر جنبه‌های معنوی آن ارایه شد. فرهنگ هر اجتماع دارای خصوصیات و ویژگی‌های خاص آن سرزمین است که تحت عناصر مذهبی، تاریخی، عقیدتی و جغرافیایی شکل می‌گیرد. حال از آنجا که مسجد به عنوان نماد تأثیرگذار بر الگوهای رفتاری افراد در زمینه مذهبی مطرح می‌باشد، از این‌رو به صورت غیرمستقیم در شکل‌گیری فرهنگ و هویت افراد چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی نقش به‌سزایی ایفا می‌نماید. مسجد به عنوان مرکز فرهنگ‌سازی دینی با برخورداری پتانسیل برقراری ارتباط هرچه نزدیک‌تر با توده مردم به ویژه جوانان در ابعاد خردتر جامعه مانند محلات، پاسخ‌گویی نیازهای مردم بوده است، از این‌رو، نقش آن در شکل‌گیری، انسجام تقویت فرهنگ و هویت اسلامی محله‌های شهری حایز اهمیت بسیار است. ضرورت حضور پررنگ‌تر مساجد - و رای کارکرد مذهبی آنها - با بروز تغییرات فرهنگی در کلان شهری چون تهران، به یکی از پدیده‌های ضروری برای رویارویی با پدیده تأخر فرهنگی حداقل در سطح محله‌ای مبدل گردیده است. در این برهه از زمان، با توجه به مقابله با این پدیده نه چندان نوظهور، تعامل مسجد با فرهنگ‌سراها و خانه‌های فرهنگ محلات الزامی است چرا که بنا به نیازهای جامعه امروز، کارکردهای گسترده مسجد، فراتر از بناهای کنونی آن مطرح است.

هدف مقاله حاضر، تأکید بر بعد فرهنگی و فرهنگ‌سازی دینی مسجد در فرآیند برنامه‌های توسعه‌ای به دنبال شکست‌های متعدد برنامه‌ها و سیاست‌های پیشین، تأثیر و نقش

مسجد در بازیابی فرهنگ و هویت اسلامی محلات، توجه به رویکرد اخلاقی مسجد در شکل‌گیری محلات و شهرهایی با هویت و فرهنگ اسلامی و عاری از فرهنگ مبتذل بیگانه، نقش مسجد در غنای فرهنگ و هویت محله‌ای به واسطه اطلاع‌رسانی صحیح و به موقع فرهنگی و آسیب‌شناسی و چالش‌های فراروی نقش آفرینی مساجد در غنای هویت و فرهنگ محله‌ای است. این مقاله، براین باور است که هویت و فرهنگ هر اجتماعی در ارتباط و تماس با سنت‌ها، باورها و ارزش‌های آرمانی و عقیدتی نو و غنی شده، و تعالی و شکوفایی فرد در وهله اول و شکوفایی و توسعه اجتماعی در وهله بعد را به دنبال دارد. از این‌رو توسعه و حفظ مساجد به عنوان کانون‌های فرهنگی منطقه‌ای و محله‌ای ضرورتی تام دارد چرا که چنین کانون‌هایی مطمئن‌ترین ضامن حفظ و توسعه فرهنگ و هویت منطقه‌ای و محله‌ای و تقویت هویت و فرهنگ شهری می‌باشند.

مطالعه حاضر، پژوهشی توصیفی (Descriptive) است که در آن علاوه بر مطالعه اسناد و مدارک و منابع کتابخانه‌ای، از شیوه مصاحبه با اساتید حوزه و دانشگاه بهره‌گیری شده است.
واژگان کلیدی: فرهنگ سازی دینی - تأخر فرهنگی - بازیابی فرهنگ - فرهنگ محله‌ای.

فرهنگ و ساختارهای تشکیل دهنده آن

فرهنگ مفهوم پیچیده‌ای است که تعاریف متعدد و متنوعی از آن ارایه گردیده است. به تعبیر عام، مجموعه‌ای به هم‌پیوسته از دانش‌ها، آگاهی‌ها، باورها، ارزش‌ها، هنجارها و مهارت‌های لازم و ضروری برای زندگی اعضای جامعه است. (فرهنگ ابتدایی)، فرهنگ را مجموعه پیچیده‌ای تعریف می‌کند که متضمن دانش، اعتقادات، هنرها، اخلاق، قوانین، آداب و رسوم و کلیه توانایی‌ها و قابلیت‌ها و عادات مکتسبه است که انسان به عنوان عضوی از جامعه تحصیل می‌نماید. مدت زمان زیادی، فرهنگ به مجموعه‌ای از فعالیت‌های فکری و هنری محدود می‌شد، اما پس از مدت‌ها، تعریف نسبتاً دقیق از آن با تأکید بر جنبه‌های معنوی آن ارایه شد. بنابه چنین تعریفی، فرهنگ مجموعه‌ای کامل از مشخصه‌های ممیزه روحی مادی، فکری و عاطفی است که یک جامعه یا گروه اجتماعی را مشخص می‌کند که نه تنها شامل هنرها بلکه شامل اشکال زندگی، نظام‌های ارزشی، سنت‌ها و اعتقادات و حقوق اساسی انسانی نیز می‌گردد. به عبارت دیگر فرهنگ را باید در مفهوم گسترده و به منزله بافتی پیچیده و با روابط متقابل در نظر گرفت که بر مجموعه‌ای از سنت‌ها،

باورها، دانش‌ها و نیز اشکال متفاوت بیان و تحقق فرد در بطن جامعه استوار است. با ویژگی‌هایی که تعریف دقیق فوق برای فرهنگ جامعه یا گروه اجتماعی تعیین می‌کند دیگر نمی‌توان فرهنگ را تنها بعد فرعی یا نیز سنتی توسعه تلقی نمود، بلکه فرهنگ عنصر ضروری جامعه یا اجتماع به شمار آمده و در رابطه کلی با توسعه، نیروی درون جامعه یا اجتماع محسوب می‌گردد. فرهنگ هر اجتماعی، دارای خصوصیات و ویژگی‌های خاص آن سرزمین است که تحت عناصر مذهبی، تاریخی، عقیدتی و جغرافیایی شکل می‌یابد. حال از آن جایی که مساجد به عنوان مراکز تأثیرگذار بر الگوهای رفتاری افراد در زمینه مذهبی مطرح می‌باشد، از این رو به صورت غیرمستقیم در شکل‌گیری فرهنگ و هویت افراد چه در سطح فردی و چه در سطح اجتماعی نقش به‌سزایی ایفا می‌نمایند.

افراد جامعه به وسیله روابط اجتماعی با یکدیگر پیوند خورده و در کنش متقابل‌اند. روابط اجتماعی، برخلاف روابط زیستی و طبیعی، به دلیل برخورداری انسان از اراده و اختیار، اموری جزمی و تکوینی نیستند. هماهنگی و سازگاری روابط اجتماعی بر پایه الگوهای رفتاری مقبول جامعه صورت می‌گیرد. شکل و محتوای روابط اجتماعی توسط الگوهای رفتاری توصیف می‌گردد که افراد جامعه در رفتار با یکدیگر خود را با آن تطبیق می‌دهند. با توجه به نامتعیین بودن روابط اجتماعی از یک سو و اراده و اختیار انسان از سوی دیگر، افراد جامعه از امکان انتخاب الگوهای رفتاری برخوردارند. آنچه امروزه به عنوان مراجعه به آرای عمومی مطرح می‌باشد، در واقع انتخاب و تعیین روابط اجتماعی است. آنگاه که مسئله انتخاب پیش می‌آید، ناگزیر از ملاک و معیار انتخاب، سخن به میان می‌آید؛ یعنی سبک و سنگین کردن، سنجیدن و ارزیابی کردن گزینه‌های ممکن و متفاوت روابط اجتماعی.

ملاک و معیار انتخاب در واقع نظام ترجیحی افراد جامعه است که متأثر از ارزش‌ها و باورهای آن جامعه است و از این‌رو ارزشی است. نخستین عنوانی که در ارتباط با مقوله ارزش به میان می‌آید فرهنگ است. ارزش‌ها و باورها هسته اصلی فرهنگ را تشکیل می‌دهند. از این‌رو، با توجه به اینکه روابط اجتماعی یک جامعه براساس الگوهای رفتاری و منطبق و سازگار با ارزش‌ها و باورهای آن صورت می‌پذیرد، الگوهای رفتاری بخشی از فرهنگ جامعه به شمار می‌روند. فرهنگ در حقیقت مشتمل بر اصول عامی برای گزینش و مرتب نمودن الگوهای رفتاری در زمینه‌های مذهبی، علمی، اقتصادی و... است.

با توجه به اهمیت به‌سزای عناصر مذهبی در ساختار فرهنگی یک اجتماع می‌توان ادعان داشت که توجه به مساجد به عنوان مراکز برخورد از عناصر مذهبی و عقیدتی، همراه با شناخت

فرهنگ غنی اسلام، در کنار دیگر الزامات نه تنها مایه تداوم تماس و تفاهم اجتماعی و تأمین و تحکیم هویت و فرهنگ اجتماع می‌شود، بلکه درخت تناور فرهنگ و تمدن ایران را نیز پربارتر از همیشه خواهد کرد. ساختار تشکیل دهنده هر فرهنگی متأثر از عوامل زیادی است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به سه عامل دین، جامعه و طبیعت (جغرافیا) اشاره نمود.

این عوامل در عرض یکدیگر نیستند، بلکه به ترتیب خاص در ساختار شکل‌گیری و تحول فرهنگی تأثیر می‌گذارند. از میان عوامل فوق، طبیعت عامل ثابت و نسبتاً پایدار است که روش بهره‌برداری از آن متفاوت و متغیر است. عامل جامعه نیز تحت تأثیر خلاقیت و بستری فرهنگی از سوپی و جغرافیا از سوی دیگر قرار گرفته و متحول می‌شود، اما بنیاد دین همواره ثابت است و چون بر فطرت انسان منطبق است وجه تازگی و شادابی آن همواره محفوظ بوده و در هر شرایطی قادر به ایفای نقش کلیدی خود می‌باشد، این چنین فیزیکی سبب می‌شود تا فرهنگ منتخب از دین، رابطه دایمی و حیاتی، چه به صورت آشکار و پنهان داشته باشد. این رابطه هنگامی که دین به عنوان عنصر شاخص اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... ایفای نقش می‌نماید، آشکار بوده و به وضوح قوانین و اصول مذهبی و حد و حدود تعاملات فرهنگی را نشان می‌دهد.

جنبه معنوی فرهنگ

عملکرد مهم مساجد در به سازی محیط اجتماعی و نیاز معنوی میان انسان و معبود یکتا از دیرباز، بیانگر نقش به سزایی است که عبادت‌گاه‌ها در شکل‌گیری شهرها داشته‌اند که این خود نشانه‌ای از احتیاج روحی انسان به مسایل عبادی است. لذا این ارتباط که خود بازگو کننده استضعاف آدمی است، همواره و همه جا تحت لوای مکانی امن درآمده و مدنظر قرار می‌گیرد. طرح مسایل فرهنگی از طریق مساجد، از جمله روش‌هایی است که برای نخستین بار پیامبر وحی از طریق احداث مساجد به آن پرداخت. چنانکه مسایل فرهنگی و عبادی در کنار یکدیگر مورد توجه قرار گیرند، مسجد نقش تأثیرگذار خود بر جامعه را نمایان می‌سازد.

افزایش بهای زمین (نه تنها مادی بلکه معنوی) و جذب افراد سرشناس و متعهد شهرها و محلات در پیرامون مساجد نشان دهنده میزان تأثیرگذاری مهم مساجد بر هویت و فرهنگ شهری و محله‌ای است. نقش تأثیرگذار مساجد بر هویت و فرهنگ اسلامی تا بدان جاست که با دور شدن و فاصله گرفتن از مساجد نتیجه‌ای جز تخریب ظاهری و باطنی و سقوط میانی فرهنگ در وهله نخست و از میان رفتن وحدت اسلامی در وهله دوم در پی نخواهد داشت

چرا که نخستین عنوانی که در ارتباط با مقوله ارزش به میان می‌آید، فرهنگ است. ارزش‌ها و ایده‌های سنتی، هسته ضروری فرهنگ را تشکیل می‌دهند. (Simsler. 528) همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، مقوله ارزش از سویی هسته و گوهر فرهنگ به‌شمار رفته و از سوی دیگر نقشی بس تعیین کننده در چگونگی شکل‌یابی و تعیین روابط و ساختار اجتماعی دارد. از این‌رو، ساختار اجتماعی و فرهنگ سخت به یکدیگر درآمیخته‌اند به نحوی که روابط اجتماعی در چارچوب رفتار فرهنگی شکل می‌گیرند. رابطه متقابل میان ارزش‌ها و باورهای سنتی و مذهبی، فرهنگ و روابط اجتماعی نشان می‌دهد که مساجد به عنوان کانون‌های ارزش و فرهنگی دین مبین اسلام نقش تأثیرگذاری در شکل‌گیری روابط اجتماعی مسلمانان داشته‌اند که این خود نشان دهنده نقش تأثیرگذار این مراکز اسلامی بر فرهنگ و هویت شهرهای اسلامی و به ویژه محلات می‌باشد.

کارکرد فرهنگی مساجد

پس از نقش‌های عبادی و آموزشی، نقش فرهنگی در میان دیگر نقش‌ها و کارکردهای مسجد دارای بیشترین اهمیت می‌باشد. در زمان حضرت رسول اکرم و ائمه اطهار، مسجد کانون بسط و توسعه فرهنگ غنی اسلام بوده و بسیاری از فعالیت‌های فرهنگی مسلمین در مسجد انجام می‌گرفت. به‌طور کلی می‌توان گفت که پایگاه فرهنگی اسلام از مساجد شکل گرفته و هسته اولیه فعالیت‌های فرهنگی اسلام در مساجد تشکیل شده است. اصلی‌ترین اشاعه دهندگان فعالیت‌های فرهنگی چه در دوران حضرت رسول اکرم و چه در دوران ائمه اطهار مساجد بوده‌اند. امروزه پس از گذشت ۱۴۰۰ سال، همواره مساجد کارکرد فرهنگی خود را از دست نداده‌اند؛ بلکه بر وسعت دامنه آن‌ها نیز افزوده شده است. پیامبر اکرم محیط مساجد را کاملاً یک محیط فرهنگی می‌دانستند تا جایی که در حضور آن حضرت و با اجازه ایشان، مسابقات شعر و سخنرانی در مساجد برگزار می‌گردید و پیامبر ضمن ابراز خرسندی از این کار، با حوصله و بردباری کامل با چنین مسایلی برخورد می‌کردند. در مقابل در دنیای امروز نیز جهانی شدن و تکنولوژی اطلاعات که چشم‌گیرترین نمود آن اینترنت است، قلمرو را به گستره جهانی و سرعت عمل را به حد غیرقابل تصویری افزایش داده است. گستردگی میزان عمل و افزایش سرعت انتقال اطلاعات، جهان را به عرصه هم‌آوردی سخت و جانکاه مبدل کرده است، که درنگ و کوتاهی در اقدام شایسته و بایسته، زیان‌ها و آسیب‌ها راه چاره ناپذیری را موجب می‌گردد. در عصر اینترنت و جهانی شدن، اقدام نکردن و در دست نداشتن ابتکار عمل بدین معنا

نیست که ضمن حفظ مصونیت خود، تنها امکان تأثیرگذاری بر دیگران از دست رفته باشد، بلکه اقدام نکردن به معنای در معرض تأثیر و آسیب قرار دادن از سوی اقدامات دیگران است. دامنه این آسیب پذیری به ویژه در حوزه فرهنگ که میدان عمل مساجد است، با توجه به امکانات دیداری و شنیداری اینترنت بسیار گسترده است، از این رو مساجد در برابر این تحدی بزرگ، از امکانات و قابلیت‌های حاصل آمده توسط اینترنت در جهت گسترش دامنه فرهنگ سازی دینی به ویژه در سطح محله کمال بهره برداری را نمایند.

بدین ترتیب مساجد محلی با استفاده از ارتباطات شبکه‌ای از برنامه‌های مذهبی، امکانات تربیتی و تجارب تبلیغی یکدیگر اطلاع یافته و با تبادل این اطلاعات و همکاری و همیاری در اجرای برنامه‌های فرهنگی، ارشادی و تبلیغی، بر دامنه ژرفای تأثیرگذاری خود می‌افزایند. مساجد همچنین با طراحی سامانه‌ها (سایت‌های ویژه) و متناسب با شرایط فرهنگی و اجتماعی مخاطبین خود، ارتباطات فردی و تأمین نیازهای روحی - معنوی و فرهنگی آنان را فراهم می‌آورند. به طور کل می‌توان گفت که با وجود شبکه جهانی اینترنت، این فرصت برای مساجد محلی به عنوان مراکز ارشادی، فرهنگی و تبلیغی فراهم آمده است تا ضمن هم فکری و همکاری با یکدیگر، به تبیین مبانی، اصول و ارزش‌های دینی و فرهنگ سازی دینی بپردازند. در حال حاضر تأکید بر بعد فرهنگ و فرهنگ سازی دینی مساجد در فرآیند برنامه‌های توسعه‌ای به دنبال شکست‌های متعدد برنامه‌ها و سیاست‌های قبلی از اهمیت خاصی برخوردار گردیده است؛ چرا که کارکرد فرهنگی مساجد بر شناخت جهان بینی افشار مختلف جوامع محلی و شهری به ویژه جوانان تأکید دارد. از این رو، در عملکرد مساجد در راستای انجام فعالیت‌های فرهنگی، شناخت مؤلفه‌های فرهنگی - اجتماعی تعیین کننده ساختارهای جامعه از ضرورتی خاص برخوردار است.

مساجد و شکل‌گیری فرهنگ و هویت اسلامی محلات شهری

هنگامی که اسلام، جهان متمدن قرن هفتم میلادی را فرا گرفت، چهره بسیاری از کشورها دگرگون شد و با مسلمان شدن تدریجی این کشورها، نژادهای گوناگون در ساختن هویت جدیدی به نام اسلام، نزدیک شدند.^۱ نژادهای آریایی، هندی، سامی، قبطی، بربری و سایر نژادها در بارور ساختن فرهنگ

---

^۱ . آذرتاش، هنرها: ص ۱۵۰ .

و هویت اسلامی با هم همکاری کرده‌اند.^۲

پیداست که در این میان، سهم همه ملت‌ها یکسان نبوده، و آنها که با میراث‌های غنی پیش می‌آمدند، در ساختن بنای فرهنگی جدید اثر بخش‌تر بوده‌اند، آنچه در این کشورها باعث گسترش سریع فرهنگ و هویت اسلامی می‌شد، بی‌تردید عامل دین و از همه مهم‌تر وجود مراکز مذهبی مشترک با عنوان مساجد بود. مساجد مستقر در مناطق و محلات شهری در حقیقت به عنوان مراکز فرهنگ‌سازی دینی فعالیت می‌نمایند.

این مراکز به عنوان پایگاه‌های مردمی نقش بسیار مهم و تعیین کننده‌ای در روشنگری اذهان عمومی و تبیین و ترویج شعائر و میانی و فرهنگ دینی دارند. پر واضح است که مساجد به عنوان مراکز فرهنگ‌سازی دینی با دارا بودن پتانسیل برقراری ارتباط نزدیک‌تر با توده مردم به ویژه جوانان در ابعاد خردتر مانند محلات، پاسخ‌گوی نیازهای مردم و به ویژه جوانان بوده‌اند. از این‌رو نقش مساجد در شکل‌گیری، انسجام و تقویت فرهنگ و هویت اسلامی در محله‌های شهری حایز اهمیت بسیار است. ضرورت حضور پررنگ‌تر مساجد، به یکی از پدیده‌های ضروری ظهور برای رویارویی با بروز تأخر فرهنگی حداقل در سطح محله‌ای مبدل گردیده است. در این برهه از زمان با توجه به مقابله با این پدیده نه چندان نوظهور، تعامل مساجد با فرهنگ‌سراها و خانه‌های فرهنگی محلات الزامی و ضروری است چرا که بنا به نیازهای امروز جامعه، کارکردهای گسترده مساجد، فراتر از نیازهای کنونی مساجد است. مسجد به عنوان محل تجمع مسلمانان، مرکزی برای اطلاع‌رسانی است که مهم‌ترین تأثیرات را در فرهنگ و هویت بشر از زمان‌های گذشته تاکنون بر جای گذارده است که مصداق بارز آن در جریان انقلاب اسلامی ایران دیده شد. دین مقدس اسلام از این جهت که به مناسبت‌های مختلف مردم را فرا می‌خواند، در میان ادیان دیگر از برجستگی خاصی برخوردار است.

اهمیت مساجد به ویژه در زمان صدر اسلام که از جهت اطلاع رسانی فاقد رسانه‌های گروهی بود، اهمیت بسیاری داشت، زیرا در همین اجتماعات، رهبران دینی، فرصت را مغتنم شمرده و با راهنمایی‌های لازم نقش اساسی در شکل‌گیری فرهنگ و هویت اسلامی را ایفا می‌نمودند. برای ارتقای فرهنگ و هویت دینی در پیکره هویت و فرهنگ اجتماع به ویژه اجتماعات محله‌ای، مساجد از نقش به‌سزایی برخوردار می‌باشند چرا که از مشارکت گسترده مردم در حفظ ارزش‌ها و تبلیغ آنها و انتقال فرهنگ و مفاهیم ارزشی سود می‌جویند در غیر این

---

^۲ . شهیدی، رستاخیز: ۶۳۳، ۱۶.

صورت چنانچه دولت به تنهایی عهده‌دار این مسئولیت گردد، کوچک‌ترین تخلف از سوی آن به حساب دین و فرهنگ دینی گذارده شده و این خود نقص دین تلقی می‌گردد. از این روست که دولت باید با تدارک زیرساخت‌ها و آماده سازی نیروهای انسانی کارآمد از يك سو و بهره‌گیری از متفکرین، روحانیون، هنرمندان، فرهیختگان و فرهیختگان جامعه و استقرار آنها در مساجد به عنوان قائم مقام خود، به توسعه فرهنگ و هویت اسلامی و ارتقای چنین فرهنگی در پیکره فرهنگ و هویت اجتماعی به ویژه محله‌ای بپردازد. با وجود مسئولیت خطیر مساجد در ایجاد هویت و فرهنگ اسلامی در جامعه، توجه بر رویکرد اخلاقی این پایگاه مقدس که به شکل‌دهی جامعه‌ای با هویت و فرهنگ اسلامی و عاری از فرهنگ مبتذل بیگانه می‌انجامد، الزامی است. این سیکل که نهایتاً بنیة فرهنگ داخلی را تقویت می‌نماید، بخشی از نقش است که مساجد به عنوان جایگاه‌های خاص توسعه فرهنگ و هویت اسلامی در قالب برنامه‌های دراز مدت در تقویت و استحکام هویت و فرهنگ محله‌ای ایفا می‌نمایند.

ضرورت حضور پررنگ مساجد در فرهنگ شهرها و محلات

در فرهنگ غنی و ریشه‌دار اسلام، مسجد از مرکزیت برخوردار است. در جغرافیای فرهنگی اسلام و در سپهر فرهنگ دینی، مسجد اصلی‌ترین پایه و رکن است. در اسلام، مساجد محور فعالیت‌های فرهنگی هستند، از این رو اگر چنانچه خواهان تأثیرگذاری بر فرهنگ و هویت ساختار شهری یا محله‌ای هستیم می‌باید مساجد را توسعه داد. فرهنگ دینی اسلام مسجدمدار است و هر چیزی که رنگ و بوی این فرهنگ دینی را داشته باشد قطعاً این محوریت را در خود نشان می‌دهد، به‌طور کل می‌توان اذعان داشت که مسجد محور اصلی جامعه فرهنگ و هویت اسلامی است. مسجد پایگاهی است فرهنگی که شهروند موحّد و مسلمان در آن جا در ابعاد مختلف حیات فردی و اجتماعی، و در خصوص مسایل اجتماعی، اعتقادی، علمی، اقتصادی، سیاسی بشری و... آموزش می‌بینند، آن هم آموزش‌های اولیه و پایه‌ای که بر آن اساس پرورده شده، می‌بالد و مجال ورود به عرصه پرچنجال زندگی را پیدا می‌کند.

تأثیر مساجد بر الگوهای فرهنگی شهروندان

اگرچه در عصر حاضر به ویژه دهه‌های اخیر، ابزارهای تبلیغاتی و پیام‌رسان تأثیرگذاری همچون

فیلم، سینما، تلویزیون، تئاتر، رادیو، پوستر و عکس، نوار، ویدئو، روزنامه، مجله، نشریات دوره‌ای و... رو به تزاید گذارده است و به ظاهر درخشش و جذابیت بیشتری دارد، لیکن مسجد به لحاظ اصالت دینی و داشتن ریشه‌های عمیق تاریخی و به دلیل اهتمام فراوان رهبران مذهبی به این پایگاه عمومی، تأثیر بسیار حساس و تعیین کننده‌ای بر ارتقای فرهنگ و هویت افراد دارد. مهم‌تر از همه آن که صحنه گردان مسجد، خود مردماند و تا زمانی که مذهب و انگیزه‌های دینی در مردم رسوخ دارد، مسجد نیز به عنوان يك پایگاه دینی از توان تأثیرگذاری بر فرهنگ و هویت آنان برخوردار است، به نحوی که در جای خود به اثبات رسیده است که اعتقادات دینی و انگیزه‌های ماورایی که مساجد مبلغ آن اند، محکم‌ترین و راسخ‌ترین انگیزه‌ها و محرک‌های فردی و اجتماعی به‌شمار می‌آیند، تا آنجا که فرد در راه حفظ آرمان‌های خود از جان و مال و فرزندانش می‌گذرد. مسجد نیز به طور ملموسی با چنین تمایلات و کشش‌های قدرتمندی سر و کار دارد، زیرا خود در متن دین حنیف بوده و جایگاه تسکین و تسلی خاطر مؤمنان است. بدین لحاظ می‌توان بیشترین بهره‌برداری‌ها را خصوصاً در بعد فرهنگ و هویت‌سازی از مسجد نمود.

تعامل مساجد با فرهنگ‌سراها و خانه‌های فرهنگ

دوران حاضر را می‌توان دوران حیات مساجد قلمداد نمود، چرا که با فعالیت کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد در پرورش و فرهنگ‌سازی دینی افراد، فرهنگ در کنار دین ارایه و عرضه می‌گردد. از این‌رو، نقش مساجد به عنوان مقدمه فرهنگ و هنر به ویژه در سطح محله‌ای از اهمیت به‌سزایی برخوردار می‌گردد. در مقام تشبیه می‌توان از مساجد به عنوان کنفرانس‌های عبادی - فرهنگی یاد نمود که از شعیباتی تا اعماق روستاها و اجتماعات محله‌ای برخوردارند. تفاوتی که مساجد به عنوان کانون‌های فرهنگی و دینی با فرهنگ‌سراها دارند در این است که مساجد از توان بالقوه اطلاع‌رسانی و فرهنگ‌سازی دینی به‌طور مستقیم برخوردار می‌باشند و این در حالی است که فرهنگ‌سراها و دیگر مراکز فرهنگی به انجام فعالیت‌های زودگذر و موفتی با کارکردی يك جانبه و يك سویه مبادرت می‌نمایند. در نقطه مقابل، مساجد علاوه بر جنبه عبادتی - عقیدتی از جنبه‌های کارکردی همه جانبه نظیر کارکردهای فرهنگی، فرهنگ‌سازی، اجتماعی، سیاسی و... برخوردارند.

توسعه و حفظ مساجد به عنوان کانون‌های فرهنگی منطقه‌ای

جامعه انسانی نیازمند حکومت و قانون است. قانون هنگامی معقول و مطلوب است که برخاسته از فرهنگ صحیح باشد. این فرهنگ صحیح تنها با وضع قانون ایجاد نمی‌شود بلکه ضروری است نهادهای فرهنگی جامعه مقدم بر وضع قانون آن را محقق سازند و الا جامعه دچار فقدان و خلاء فرهنگی خواهد شد. مساجد، راه حلی هستند که دین مبین اسلام برای حل این معضل فرهنگی برگزیده است. مسجد، مرکزی فرهنگی است که مردم را در طول شبانه روز پنج نوبت به سوی خود فرا می‌خواند و فرهنگی ارایه می‌دهد که به عوض تکیه بر امتیازها و اختلافها به جهات مشترك بشری تکیه داشته و ارزشهای اجتماعی مشترك افرادش را در قالب تعالیم فطری و الهی - که منبع حق و حقیقت است - حیات می‌بخشد:

«الحق من ربك فلا تكونن من الممترین».

هویت و فرهنگ هر اجتماعی در ارتباط و تماس با سنتها، باورها و ارزشهای آرمانی و عقیدتی نو و غنی شده و امکان تعالی و شکوفایی فرد در وهله نخست و تعالی و شکوفایی و توسعه اجتماعی در وهله بعد را به دنبال دارد. از این رو، توسعه و حفظ مساجد به عنوان کانونهای فرهنگی منطقه‌ای و محلی ضرورت تام دارد؛ چرا که چنین کانونهایی مطمئن‌ترین ضامن حفظ و توسعه فرهنگ و هویت منطقه‌ای و محله‌ای و تقویت هویت فرهنگ شهری است. به طور کل می‌توان از مسجد به عنوان طلوعه‌دار فرهنگهای محلی و منطقه‌ای نام برد، چرا که مساجد افراد را به یکدیگر نزدیک‌تر کرده و شرایط داد و ستد و ارتباطات اجتماعی و شکل‌گیری مناسبات فرهنگی و هویت محله‌ای را فراهم می‌آورند.

آسیب‌شناسی و چالش‌های فراروی فرهنگ دینی

از جمله عمده‌ترین آسیب‌های فراروی فرهنگ و هویت دینی ساختارهای اجتماعی به ویژه در سطح محله‌ای می‌توان از موارد ذیل نام برد:

- ۱ - روز آمد نبودن نهادها، مراکز دینی و مساجد و عدم معرفی مناسب و کارآمد دین و فرهنگ با استفاده از روش‌های سنتی.
- ۲ - عدم برخورداری نیروهای انسانی نهادهای دینی و مساجد به ویژه مساجد محله‌ای از کارایی و دانش لازم.
- ۳ - خلاء وجود فرهنگ دانشگاهی به عنوان اتاق فکری مختص فرهنگ دینی.
- ۴ - وجود نهادهای متعدد دینی و عدم مرکزیت مساجد به عنوان اصلی‌ترین نهادها

و کانون‌های بسط و تقویت فرهنگ و هویت اسلامی.

۵ - عدم برخورداری مساجد به ویژه مساجد محله‌ای از مدیریت سازمانی منسجم.

چالش عمده پیش روی فرهنگ و هویت دینی در ابزارهای فعالیت فرهنگی یا تبلیغی نیست، بلکه چالش اساسی، زاییده آن است که نیروی انسانی ماهر، مدیر و خلاق وارد عرصه نشده و مجموعه امور فرهنگ دینی در اختیار نهادها و افرادی است که معدل تحصیلات آنان حتی از دیپلم متوسطه نیز پایین‌تر است. همین مسئله موجب به وجود آمدن معضل مدیریت شده است. به دلیل همین مسئله ناچاراً نهادهای دینی متعددی ایجاد شده و از آنجا که اتاق‌های فکری نیز به وجود نیامده است، لذا افراد غیرمتخصص با سطح تحصیلات پایین، اقدام به ایجاد نهادهای متعدد دینی با نیت تقویت و توسعه فرهنگ و هویت اسلامی نموده و در عوض به دنبال اعتبار و بودجه و مسایل جاری رفتند؛ از این رو ناچاراً می‌بایست در حوزه‌های فرهنگ دینی از حوزه‌های دانشگاهی بهره بیشتری برده و با همکاری روحانیون آگاه مستقر در مساجد محل و دانشگاهیان مطلع از تکنولوژی مدرن و صنعت ارتباطات و تحولات جهانی شدن در راستای طراحی و ترسیم سیاست و استراتژی اساسی برای تقویت و توسعه فرهنگ و هویت اسلامی در جوامع شهری که نهایتاً به توسعه فرهنگ محله‌ای و شهری منتهی می‌گردد، تلاش نمود.

منابع و مأخذ

- ۱ - آذرتاش، هنرها، ص ۱۵۰ .
- ۲ - شهیدی، رستاخیز، ۶۳۲، ۱۶ .
- ۳ - رازی، فخرالدین، تفسیر کبیر.
- ۴ - طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان.
- ۵ - مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه.
- ۶ - ضرابی، عبدالرضا، نقش و عملکرد مساجد در تربیت، معرفت، سال نهم، شماره اول، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۹ .
- ۷ - رزاقی، ابوالقاسم، مسجد پایگاه توحید و فرهنگ اسلامی.
- ۸ - لوبون، گوستاو، تمدن اسلام و عرب.
- ۹ - سباعی، محمد مکی، نقش مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی.